

**KONSEPT LİNGVİSTİK TƏDQIQAT MÜSTƏVİSİNDƏ**

Dil insanın müxtəlif informasiya mənbələrindən özünəməxsus şəkildə istifadə edərək digər insanlara fikirlərini çatdırmaq üçün əsas vasitələrdən biridir. XX əsrin ikinci yarısından etibarən, insan faktorunun elmin hər sahəsində daha çox önəmli olması ilə birlikdə, yeni bir mərhələ başlamışdır. Fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat kimi elmlərdə olduğu kimi, dildə də koqnitiv baxışın yaranmasına zəmin yaranmışdır. Psixi proseslərin geniş spektrindən dünya modelinə, insanın düşünmə mexanizmindən məlumatın emalına qədər, bir sıra təfəkkür prosesləri dildə “koqnitivizm” termininin yaranmasına əsas olmuşdur. Qavrama və idrak sahələrində koqnitivistika perspektivində yeni baxış açıları formalaşdırmaq mümkündür. Koqnitiv elmə isə koqnitiv psixologiya, mədəni antropologiya, süni intellektin modelləşdirilməsi, fəlsəfə, dilçilik, neyroelmlər və s. daxildir [1, s. 12].

Koqnitiv dilçiliyin əsas, baza termini konsept sayılır, buna görə də bu sahədə fikir irəli sürən araşdırmaların əksəriyyəti mütləq konsept anlayışına müraciət edir. Koqnitiv dilçilikdə əsas olan konsept anlayışı qərb alimləri və tədqiqatçıları qərb alimlərinin araşdırması əsasında aparən türkiyəli tədqiqatçılar üçün prioritet deyil, lakin rus tədqiqatçıları üçün isə bu hal əksinədir. Konsept termini Avropa, Amerika və dilçilik sahəsində qərb istiqamətli araşdırmalar aparən Türkiyədəki tədqiqatçılar üçün “qavram” termini ilə eyni qəbul edilsə də, rus dilçilər bu iki fenomeni tamamilə fərqli mövqedən izah etməyə çalışırlar [5, s. 1237].

Rus və Azərbaycan dilçiliyində aktual olan “konsept” termini dilçilik termini kimi deyil, ümumi anlayış kimi ilk dəfə XI əsrdə Anselm Kenterberli tərəfindən istifadə edilmişdir. Latın dilindən əlaqə, kod, sistem, anbar, hüquqi aktların imzası, cümlə kimi tərcümə olunan bu anlayış məntiqə, şüur və təfəkkürlə bağlıdır [3, s. 126].

Konsept, orta əsrlər fəlsəfəsində realistlər və nominalistlər arasında yaranan “konseptualizm” fəlsəfi hərəkatında geniş istifadə olunmuş əsas terminlərdən biridir. Bu hərəkatın ən mühüm filosoflarından biri mötədil konseptualizm mövqeyində olan ilahiyatçı P.Abelard idi. Onun fikrincə, konsept düşüncə ilə mövcud varlıqlar arasında körpü təşkil edən məntiqi-lingvistik kateqoriyalar kimi ortaya çıxır [7, s. 24].

Zamanla, konsept sözü termin olaraq dilçilik sahəsində istifadə olunmağa başlayanda məzmununda az-çox dəyişiklik olsa da, “məna”, “anlam”, “qavram” kimi öz ilkin mənasını bərpa edir.

Rus dilçiliyində bu termindən ilk dəfə istifadə edən S.A.Askoldov olmuşdur. 1928-ci ildə yazdığı “Konsept və söz” məqaləsində alim konseptə 3 fərqli yanaşmanın ola biləcəyini, ümumi anlamda isə hər birinin nəhayətində məzmun etibarilə “fikir forması” olduğunu qeyd edir [8, s. 30].

Mənşə etibarilə “conceptus” sözündən əmələ gələn bu termin bir çox sahədə işləndiyi kimi, dilçilik sahəsində də aktiv şəkildə işlənməsi uzun müddət sonra mümkün olmuşdur. Kökü “concipere” feilindən gələn “conceptus” sözünün mənası “təsəvvür etmək” deməkdir. Rus dilçiliyində bu termin öz çiçəklənmə dövrünü S.Stepanov və D.S.Lixaçev vasitəsilə XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq yaşayır. S.Stepanovun araşdırmaları nəticəsində yenidən canlanan bu anlayış elmə yenidən qazandırılmışdır. Stepanova görə konsept, bir fenomeni və onu əhatə edən xüsusiyyətlərin xülasəsidir. Bu mənada konsept, fərqli anlayışları və onu əhatə edən, daha çox məcazi şəkildə izah edilən qavramlardan ibarətdir [6, s. 2].

Şüurda fərqli əşya, hadisə və ya hər hansısa bir fenomenal hadisəni müxtəlif şəkildə kodlayaraq mücərrədləşdirilməsi və onu başqa qavramlarla müqayisə etmək üçün düşüncələri düzgün şəkildə ifadə edə bilmək üçün uyğun sözlərə ehtiyac duyulur. Konseptin dildə mövcud ola bilməsi üçün düşüncə ilə birlikdə bu məzmunu uyğun, onu xatırladacaq sözlərin dildə olması və işlənmə tezliyi əsas faktordur. Konsept və söz arasındakı münasibət koqnitiv dilçilikdə vacib bir problemdir. S.Q.Vorkaçev, A.P.Babuşkin, Q.Q.Şışkin və digər dilçilər konsepti sözlə eyniləşdirir və bildirirlər ki, söz konseptə, konsept də sözə bərabərdir. Konseptin söz olmadan ifadə edilməsi mümkün deyil, onu mütləq sözlə ifadə etmək lazımdır. Tədqiqatçılardan S.V.Kuzlyakin hətta söz və konsepti eyniləşdirir və konseptlərin leksemlərə daxil olduğunu, onların mənasının milli dil şüurunun məzmununu təşkil etdiyini bildirir [1, s. 137].

Konsept və söz arasındakı əlaqə sözdə çoxmənalılığın yaranma xüsusiyyətləri ilə oxşarlıq təşkil etsə də, tamamilə eyni deyildir. Hər hansısa bir konseptin formalaşma mərhələlərini aşağıdakı kimi şərh etmək mümkündür:

1. Yaddaşa əvvəlcədən olmayan yeni bir məlumatın ötürülməsi;
2. Yaddaşa əvvəlcədən mövcud olan bir məlumatı təsdiqləyərək qəbul etməsi;
3. Yaddaşa əvvəlcədən mövcud olan məlumatı mövcud gerçəkliklə uyğunlaşdırma bilməyərək silmək [4, s. 139].

Təkmənalılıqdan fərqli olaraq çoxmənalılıq leksik vahidi, istənilən bir assosiativ gerçəkliyi başqa mövcud olan reallıqla qovuşdurub, dinləyiciyə bir mənaya müxtəlif prizmadan yanaşmanı təqdim edir, əksinə, konsept isə fərqli anlamları ifadə edən sözlərin bir anlayış, qavram (konsept) ətrafında reallaşmasını özündə əks etdirir.

Sözlə konsept arasında müəyyən əlaqə mövcud olsa da, konseptin sözlə ifadəsi prinsip etibarilə zəruri deyil. Konseptlərin verballaşması təkcə leksemlərlə deyil, başqa dil vahidləri ilə də ola bilər. Müasir psixolingvistik tədqiqatlarda dərk etmə və verballaşdırma mexanizmi fərqli mexanizmlərdir [1, s. 137].

Əslində dildə təsnifləşdirmə fəaliyyətinin nəticəsi olan konsept mentallığın əsas vahididir. Konseptuallaşdırmanın nəticəsi kimi çıxış edən konsept ətraf-alam haqqındakı biliklərin ümumiləşdirilmiş şəkildə mühafizə olunmasından seçilmiş

<sup>97</sup> Bakı Dövlət Universiteti, Türkologiya kafedrası, magistrant. E-mail: [ferqane.qedimova@mail.ru](mailto:ferqane.qedimova@mail.ru)

əlamətlərin fikri inikasıdır. Yaddaşın operativ məzmunlu vahidi olan konsept eyni zamanda həm mental leksikonun, həm də konseptual sistemin vahididir.

Beyində hissi obraz kimi yaranan konseptlər insan şüurunda sensor təcrübə, predmet fəaliyyəti, əqli əməliyyatlar, ünsiyyət və dil vahidlərinin mənasını anlama prosesləri ilə formalaşır [1, s. 72].

Koqnitiv dilçiliyin inkişafı rus, qərb, Azərbaycan, və türk dilçiliyində ciddi araşdırmalarla izlənmişdir. Bu sahədə əsas mənbələrdən biri olan konsept termini fərqli dillərdə müxtəliflik göstərə bilər. Rus dilçiliyində konsept termini S.A.Askoldov tərəfindən 1928-ci ildə işlənmiş, Lixaçev tərəfindən isə sistemə şəkildə bu termin araşdırılmışdır.

Avropa və Amerika dilçiliyində konsept və qavram anlayışları bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Türk dilçiliyində terminlər ingilis mənbələrindən tərcümə olunduğu üçün “konsept”, “kavram”, “imge” terminləri bir-birindən fərqləndirilmir, əksinə, daha çox “kavram” terminindən istifadə olunur. Azərbaycan dilçiliyində isə terminlərin mənimsənilməsi daha çox rus dilindən tərcümə vasitəsilə olduğu üçün “konsept” termini eyni ad və məzmunla istifadə olunur.

Konsept mentallığın əsas vahidi kimi qəbul edilir və dil fəlsəfəsində, kulturologiyada və koqnitiv dilçilikdə əhəmiyyətli rol oynayır. Qavram və konsept terminləri araşdırma sahələrində fərqlilik göstərir. Konsept kulturologiya, lingvokulturologiya və koqnitiv dilçiliyin əsas ünsürü kimi qiymətləndirilir və müxtəlif yanaşmalara məruz qalır.

Z.D.Popova və İ.A.Sterninə görə, konsept sözünün ünsiyyət əsnasında öz mənası ilə çıxış etdiyi kimi, həm də hər hansısa bir məzmunun tərkib hissəsi olaraq, sözü ifadə edən şəxsin ümumi dünyagörüşünü və hər hansısa mövzu ilə əlaqədar ensiklopedik düşüncə səviyyəsini göstərən işarələr sistemini də əks etdirir. Mövzu ilə bağlı səslənən sözlər tez şəkildə anlaşılmaya, ümumi məzmunla assosiativ bağlılıq qurulmaya bilər, amma bununla yanaşı bu fenomen fərdi ya da kollektiv təcrübənin nəticəsidir. Mədəniyyətin və şüurun təməl elementi olan konsept, insanın dünya haqqındakı bilgisini, təcrübəsini qoruyan, emal edilən, ötürülən dinamik və sərhədsiz çox ölçülü bir struktur kimi qiymətləndirilir.

Müasir rus dilçiliyinə nəzər saldıqda konsept anlayışına, onun termin kimi istifadəsinə, məzmununun izah edilməsinə üç baxış mövcuddur. Birinci baxışın əsas nümayəndəsi S.Stepanovdur. Bu baxışın nümayəndələri konseptə münasibətdə kulturoloji istiqamətə üstünlük verirlər. Konseptə bu cür baxış dilə ikinci dərəcəli, köməkçi vasitə kimi yanaşmadır. Bu baxışda mental sahənin əsas kulturoloji yuvası olan konsept bütün mədəniyyət konseptlərinin məcmusu və onlar arasındakı münasibətləri özündə cəmləşdirir. S.Stepanova görə hər hansısa bir konseptin, qavramın yaranma səbəbi insanların müxtəlif kulturoloji faktlara əlavə məzmun, məna yükləməsi və onun özlüyündə əsas mənadən uzaqlaşaraq fərqli vahid məna ifadə etməsi ilə formalaşır (Stepanov 2019). V.N.Teliya da konsepti insanın ruh və düşüncə dünyasının nüvəsi kimi qeyd edir və bildirir ki, kültür toplum arasında münasibət və konseptlərin vəhdətidir.

S.Stepanova görə konsept anlayış termini ilə oxşar mənalıdır, eyni zamanda anlayış həm də “mənanın həcmi” – konseptlər termini ilə də yaxınlıq təşkil edir. S.Stepanov konseptin müxtəlif xüsusiyyətlərini belə ayırır: 1. “Hərfi məna” ya da “daxili forma”; 2. “Passiv” və “tarixi” qat; 3. Yeni, gerçək və aktiv qat; 4. Yenidən bərpa edilmiş prototip tərəfindən genetik olaraq şərtləndirilmiş çoxqatlı, mürəkkəb struktur; 5. Meta-pozisiya – sözlər və əşyalar üzərində “oynama”; 6. Koqnitiv sərhəd – mücərrədlik sahəsi [10, s. 1].

N.D.Arutyunova, A.D.Şmelov, T.V.Bulgina və digər müəlliflərin əsərlərində müşahidə olunan ikinci yanaşma, konseptin məzmununun formalaşmasında dil işarəsinin semantikasının əhəmiyyətini vurğulayır. Bu yanaşmaya görə, konsept koqnitiv semantikanın vahidi olaraq qəbul edilir.

Üçüncü qrup dilçilər isə konsepti sözün mənasından deyil, onun anlamı ilə insanın şəxsi və ümumi təcrübəsinin birləşməsindən yaranan bir struktur kimi görür. Bu yanaşmada olan dilçilər arasında D.S.Lixaçev, Y.S.Kubryakova kimi alimlər var.

Rus dilçilərinin araşdırmalarında bu üç yanaşmanın nəzərə alındığı və dil və mədəniyyət arasındakı sıx əlaqənin vurğulanaraq konseptlərin yaranması və formalaşmasında dilin rolunun müxtəlifliyinin qeyd edildiyi görülür [7, s. 26].

Psixolinqvistik yanaşma isə konsepti insan zehnin özünəməxsus qanunauyğunluğunda kortəbii şəkildə mövcud olan, təməl koqnitiv və emosional şüurun bir parçası kimi görməkdədir. Linqvopsixoloji aspektdən yanaşma isə konseptin yaranmasının gözlənilmədən baş verdiyini vurğulayır. Nəhayət, A.Vejbitskaya konsepti dünyada olan bir obyekt kimi görür. D.S.Lixaçov isə konsepti insanın yazılı nitqində işlətdiyi mənanın riyazi ifadəsi kimi qəbul edir. V.N.Teliya isə konsepti insan zəkasının məhsulu və buna görə də insanaxas fenomen kimi qiymətləndirir [2, s. 131].

S.Stepanov “yığılmış” və ya “ümumiləşdirilmiş” mətn kimi çıxış edən konseptlərin tam təsvir oluna bilməyəcəyini vurğulayır. Ona görə də, bütün mental konseptlərdə təsvirimizin yalnız müəyyən bir həddə qədər gedə biləcəyini vurğulayır. Bu həddən sonra isə təsvir etmək mümkün olmur və o realıq sadəcə yaşanır [1, s. 85].

İ.Sternin konsepti metaforik meyvə şəklində strukturlaşdıraraq qeyd edir ki, konseptlərin tipləri məzmun və struktura görə fərqli olsalar da, hər bir konseptin baza layınının olduğunu göstərir. Müəyyən hissi obrazı ifadə edən baza layın üzərinə bəzən daha mürəkkəb konseptlər də, əlavə laylar da qalır [1, s. 150].

S.Vorkaçev konseptin strukturunda anlayışlı tərtibçi, obrazlı tərtibçi və mənalılıq tərtibçi olan konseptin assosiativ xarakteristikasını – hissələrini qeyd edir.

Dünya mənzərəsinin nüvəsi olan konseptlə bağlı müxtəlif yanaşmalardan aydın olur ki, o, bircinsli olmayan, insanın dünyagörüşü sistemi ilə əlaqəli təəvvürlərdən ibarət özünəməxsus düşüncələr dəstəsidir. Hər bir konsept çərçivəsində formalaşdığı kültür sisteminin izlərini öz üzərində daşıyır.

#### **istifadə edilmiş ədəbiyyat**

1. Rəcəbli Ə. Koqnitiv dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 304 s.
2. Fərzəliyeva A. Konsept koqnitiv dilçiliyin baza anlayışı kimi // Filologiya məsələləri, № 6, Bakı, 2020, s. 131-140

3. Şükürlü S. "Konsept" məfhumu və müxtəlif yanaşmalar // İpək yolu, № 4, Bakı, 2019, s.126-131
4. Doğan G. Anlamda dolaylılıq // Dilbilim Araştırmaları, 1995, s. 138-151
5. Dohman Ü. Kuramsal yönleriyle bilişsel dilbilim // Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23(43), Uludağ, 2022, s. 1235-1259
6. Ангелова М. "Концепт" в современной лингвокультурологии // Сборник научных трудов, Выпуск 3, Москва, 2004, с. 3-10
7. Ардашева Т. Лингвокогнитивный анализ концепта "свобода" (на материале русского, английского и французского языков). Ижевск: УГУ, 2012, 210 с.
8. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Сборники русская речь, Ленинград, 1928, с. 28-44
9. Степанов Ю.А. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. Москва: Академический проект, 2004, с. 42-67
10. <https://cyberleninka.ru/article/n/termin-kontsept-v-sovremennoy-lingvistike.pdf>

**Açar sözlər:** Koqnitiv dilçilik, linqvopsixologiya, konsept, qavram, şüur

**Ключевые слова:** Когнитивная лингвистика, лингвистическая психология, концепт, восприятие, сознание

**Keywords:** Cognitive linguistics, linguistic psychology, concept, perception, consciousness.

### Konsept linqvistik tədqiqat müstəvisində

#### Xülasə

İnsan psixikasında təcəssüm edən dünyanın bütün mənzərələrinin və yaddaşın operativ məzmunlu vahidi olan konsept məzmun etibarilə müxtəlif dilçilik məktəblərində anlam, qavram, anlayış terminləri ilə bəzən uyğunlaşa, bəzən isə uyğunlaşmaya bilər. Rus və onun əsasında formalaşan Azərbaycan dilçiliyində konsept anlayışı Amerika və Avropa və onun əsasında formalaşan Türk dilçiliyində də bir sıra termin fərqliliyi ilə özünü göstərir. Rus dilçiliyində konsept və anlayış, qavram terminləri bir-birindən fərqləndirilir. Mentallığın əsas vahidi kimi qəbul edilən konsept dildə təsnifləşdirmə fəaliyyətinin nəticəsidir. Konseptuallaşdırmanın nəticəsi kimi çıxış edən konsept ətraf-ələm haqqındakı biliklərin cəm halının mühafizə olunmasından seçilmiş əlamətlərin fikri təzahürüdür. Konsept insan şüuru kimi həm obyektiv, həm də subyektiv gerçəkliyi özündə birləşdirir və əks etdirir. Konseptin mahiyyəti, strukturu, təsnifatı ilə bağlı müxtəlif görüşlərin müqayisəsi nəticəsində belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, onun ifadəsində müxtəlif termin fərqliliyi özünü göstərməsinə rəğmən məzmun etibarilə eyniyyət təşkil edir. Mürəkkəb koqnitiv vahid olan konsept müəyyən bir struktura malik olmaqla təfəkkür prosesində fəal rol oynayır.

### Концепт в плоскости лингвистического исследования

#### Резюме

Концепт, представляющий собой единицу с оперативным содержанием всех представлений о мире и памяти, воплощенных в психике человека, в разных лингвистических школах может иногда совпадать, а порой и не совпадать с терминами значения, восприятия и понимания. Понятие концепт, сформированный на основе русского в азербайджанском языкознании, проявляется также в ряде терминологических различий в сформированном на основе американского и европейского в турецком языкознании.

В русском языкознании термины понятие и концепт, восприятие отличаются друг от друга. Концепт, принятый как основная единица ментальности, является результатом классификационной деятельности в языке. Концепт, выступающий как результат концептуализации, представляет собой мысленное проявление избранных признаков из совокупности знаний об окружающем мире. Подобно человеческому сознанию, концепт сочетает и отражает как объективную, так и субъективную реальность. В результате сравнения различных взглядов на сущность, структуру и классификацию концепта можно сделать вывод, что, несмотря на то, что разные термины обнаруживают свои различия в его выражении, по содержанию они одинаковы. Концепт, являющееся сложной когнитивной единицей, имеет определенную структуру и играет активную роль в мыслительном процессе.

### The concept in the plane of linguistic research

#### Summary

The concept, which is a unit with the operational content of all representations of the world and memory embodied in the human psyche, in different linguistic schools can sometimes coincide and sometimes not coincide with the terms of meaning, perception and understanding. The notion of concept formed on the basis of Russian in Azerbaijani linguistics is also manifested in a number of terminological differences in formed on the basis of American and European in Turkish linguistics.

In Russian linguistics, the terms concept and concept, perception are different from each other. The concept, accepted as the basic unit of mentality, is the result of classification activity in language. A concept, acting as a result of conceptualisation, is a mental manifestation of selected features from the totality of knowledge about the surrounding world. Like human consciousness, a concept combines and reflects both objective and subjective reality. As a result of comparing different views on the essence, structure and classification of the concept, we can conclude that, despite the fact that different terms reveal their differences in its expression, they are the same in content. The concept, being a complex cognitive unit, has a certain structure and plays an active role in the thinking process.

**Rəyçi:** Fil.ü.f.d. dos. Sadıqova Sevdə Muradxan qızı